

www.ketab.ir

سرشناسه: پیروزمند، علیرضا، ۱۳۹۲-۰۱-۰۴
عنوان و نام پدیدآور: نظریه بنیادین: سبب دین و فرهنگ / علیرضا پیروزمند.
مشخصات نشر: قم: دفتر نشر معارف، ۱۳۹۲.
مشخصات ظاهری: ۴۲۲ص.: جدول.
شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۵۳۱-۵۰۱-۴
وضعیت فهرست‌نویسی: فیا
یادداشت: کتابنامه: ص. ۴۲۱-۴۰۷.
موضوع: دین و فرهنگ
موضوع: فرهنگ اسلامی
رده بندی کنگره: ۱۳۹۲ ۹۴ / ۶۵ BL
رده بندی دیویی: ۲۰۱/۷
شماره کتابشناسی ملی: ۳۳۱۹۳۴۴

نظریه بنیادین در
مناسبات دین و فرهنگ

عایره پیروزمند

www.ketab.ir

نظریه‌های دین‌شناسی در ایران

مؤلف: علیرضا پیروزمند

ناشر: دفتر نشر معارف

وابسته به نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها

نویت چاپ: اول، ۱۳۹۳ / ۱۰۰۰ نسخه

قیمت: ۱۱۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۵۳۱-۵۰۱-۴

مراکز بخش:

مدیریت بخش دفتر نشر معارف: قم، خیابان شهید، کوچه ۳۲، شماره ۳۲، تلفن و نمابر ۳۷۴۰۰۰۴

باتوق کتاب قم (شعبه اول): خیابان شهید، رویروی دفتر مقام معظم رهبری، تلفن: ۳۷۳۵۵۵۱

باتوق کتاب قم (شعبه دوم): ابتدای بلوار امین، بلوار جمهوری اسلامی، نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاهها، تلفن: ۳۳۹۰۴۴۴۰

باتوق کتاب تهران: خیابان انقلاب، چهارراه کالج، پلاک ۷۱۵، تلفن: ۸۸۸۰۹۳۸۶ نمابر ۸۸۹۱۱۲۱۲

باتوق کتاب شیراز: سی متری سینما سعدی، بین چهارراه ذوالانوار و چهارراه شیرین، پلاک ۱۵۰، تلفن ۰۷۱۱۳۳۴۴۶۱۵

باتوق کتاب مشهد: چهارراه شهید، خیابان آیت‌الله بهجت، پیش آیت‌الله بهجت ۷، تلفن: ۰۵۱۱۲۲۲۰۱۱۹

باتوق کتاب کوهان‌شاه: چهارراه مدرس، خیابان پزشکان، پلاک ۲۲، تلفن: ۰۲۱۲۳۳۳۴۴۱۱

باتوق کتاب گرمان: خیابان شهید مطهری، بین کوچه ۵۴ و ۵۶، تلفن ۰۳۴۱۲۳۳۴۴۶۶

باتوق کتاب رشت: خیابان امام خمینی، رویروی بانک رفاه، تلفن ۰۱۳۱۳۳۲۰۶۹۷

باتوق کتاب تبریز: میدان ساعت، انتهای مقصودی، جنب سازمان فناوری اطلاعات شهرداری، تلفن ۰۱۱۵۵۷۶۰۰۰

نشانی الکترونیکی: info@ketabroom.ir

www.ketabroom.ir

پایگاه اینترنتی: www.ketabroom.ir

تمام حقوق محفوظ است

فهرست

کلیات (مقدمه)	۱۹
۱. تعریف مسأله	۱۹
۲. سؤال فرضیه اصلی	۲۲
۳. سؤالات فرعی و تبعی	۲۳
۴. فرضیه‌های فرضی	۲۴
۴/۱. فرضیه در دین شناسی	۲۴
۴/۲. فرضیه در فرهنگ‌شناسی	۲۵
۴/۳. فرضیه درباره نسبت دین و فرهنگ	۲۶
۵. پیشینه تحقیق	۲۷
۶. روش تحقیق و استدلال	۲۹
۷. کلیدواژه‌ها	۳۱
۷/۱. کلیدواژه‌های فصل اول	۳۱
۷/۲. کلیدواژه‌های فصل دوم	۳۳
۷/۳. کلیدواژه‌های فصل سوم	۳۳
۷/۴. کلیدواژه‌های فصل چهارم	۳۵
۸. ساختار مفهومی	۳۵
۹. چارچوب منطقی تحقیق	۳۷
۱۰. نوآوری‌ها	۳۸
۱۱. مشکلات علمی تحقیق	۳۹
۱۲. پیشنهادات	۳۹

* فصل اول: دین‌شناسی

۱. چیستی دین ۴۵

۱-۱. رویکرد طبیعت‌گرا (مادی) ۴۶

۱-۲. رویکرد توحیدی ۵۲

الف) غایت‌مندی خلقت ۵۶

ب) نظام‌مندی خلقت ۵۷

ج) هدایت‌مندی (چگونگی هدایت) خلقت ۶۳

۲. غایت دین ۶۶

۲-۱. مبرکد مادی ۶۶

۲-۲. رویکرد توحیدی ۶۹

الف) امور گرای فردی و معنوی ۶۹

ب) تکامل‌گرایی فردی و اجتماعی ۷۳

ج) تکامل نظام ولایت‌گرانه سطح فردی، اجتماعی و تاریخی ۷۷

۳. قلمرو دین ۸۱

۳-۱. امور معنوی و اخلاقی ۸۱

۳-۲. امور شناختی و اعتقادی ۸۳

۳-۳. امور رفتاری و تکلیفی ۸۴

۳-۴. امور اعتقادی، اخلاقی، رفتاری ۸۵

۳-۵. عقاید، اخلاق و رفتار در سرپرستی فردی و اجتماعی و تاریخی ۸۸

۴. چگونگی پیدایش و تغییرات دین ۹۳

۴-۱. دین محصول جبر اجتماعی ۹۳

۴-۲. دین محصول تخیل انسان ۱۰۰

۴-۳. دین حاصل وحی الهی ۱۰۸

جمع‌بندی فصل اول ۱۱۹

* فصل دوم: فرهنگ‌شناسی

۱. معنای لغوی فرهنگ ۱۲۶
۲. معیار در معنای اصطلاحی فرهنگ ۱۲۸
۲. ماهیت فرهنگ ۱۳۳
 - ۲-۱. رفتار یا الگوهای رفتاری ۱۳۴
 - ۲-۲. مجموعه شناخت و اندیشه بشر ۱۳۷
 - ۲-۳. شیوه یا الگوی زندگی ۱۴۱
 - ۲-۴. مجموعه اندوخته‌های مادی و معنوی بشر ۱۴۴
 - ۲-۵. پذیرش‌های هنجاریافته ۱۴۶
۳. موضوعات فرهنگی ۱۵۴
۴. کارکردهای فرهنگ ۱۶۴
 - ۴-۱. ثمرات فرهنگ در فرهنگ‌شناسی مورد نظر ۱۶۵
 - ۴-۲. ثمرات فرهنگ در دیگر نظریات ۱۷۰
۵. چگونگی پیدایش و تغییرات فرهنگ ۱۷۶
 - ۵-۱. وحدت‌گرایی جبری در تحلیل فرهنگ ۱۷۷
 - الف) وحدت‌گرایی مارکسیستی نسبت به نقش مردم اقتصاد و دین در فرهنگ ۱۷۹
 - ب) وحدت‌گرایی نو مارکسیستی نسبت به نقش مردم اقتصاد و دین در فرهنگ ۱۸۶
 - ۵-۲. تکثرگرایی توده‌ای در تحلیل فرهنگ ۱۹۷
 - الف) تکثرگرایی فرهنگی و نقش مردم در پیدایش فرهنگ ۲۰۴
 - ب) تکثرگرایی فرهنگی و لیبرال دموکراسی ۲۱۴
 - ج) تکثرگرایی فرهنگی و نسبیت فرهنگی ۲۱۷
 - د) تکثرگرایی فرهنگی و اندیشه پست‌مدرن ۲۲۲
 - هـ) تکثرگرایی توده‌ای و فرهنگ فمینیستی ۲۲۸
 - و) نقد نظریه تکثرگرایی توده‌ای ۲۳۰
 - ۵-۳. تکامل‌گرایی تقویمی در تحلیل فرهنگ ۲۴۵

- ۲۴۵..... الف) چگونگی پیدایش فرهنگ
 ۲۴۷..... ب) چگونگی تغییرات فرهنگ
 ۲۵۵..... جمع‌بندی فصل دوم

* فصل سوم: نسبت دین و فرهنگ

- ۲۶۳..... ۱- دین محصول فرهنگ
 ۲۷۳..... ۲- دین از عوامل فرهنگ‌ساز
 ۲۸۰..... ۳- دین منشأ فرهنگ‌سازی
 ۲۹۳..... ۳-۱- دین و پیشرفت فرهنگی
 ۳۰۴..... ۳-۲- دین و تمدن‌سازی
 ۳۱۳..... ۳-۳- دین جهانی‌سازی
 ۳۲۳..... جمع‌بندی فصل سوم
 ۳۳۳..... الف: محوریت فرهنگ در دین‌داری
 ۳۳۴..... ب: عدم محوریت دین در فرهنگ‌سازی (از عوامل فرهنگ‌ساز)
 ۳۳۵..... ج: محوریت دین در فرهنگ

* فصل چهارم: سطوح و گستره فرهنگ

و تأثیرگذاری دین در آن

- ۳۴۰..... ۱- فرهنگ عمومی
 ۳۴۰..... ۱-۱- تعریف فرهنگ عمومی
 ۳۴۴..... ۱-۲- پاره‌ای عوامل مؤثر بر فرهنگ عمومی
 ۳۴۸..... ۱-۳- تأثیر آموزه‌های اسلامی در فرهنگ عمومی
 ۳۵۲..... ۲- فرهنگ تخصصی
 ۳۵۲..... ۲-۱- تعریف فرهنگ تخصصی
 ۳۵۴..... ۲-۲- تأثیر دین در فرهنگ تخصصی
 ۳۵۵..... الف) تعارض علم و دین

۳۵۹.....	(ب) جدایی علم و دین.....
۳۶۹.....	(ج) تعامل علم و دین.....
۳۸۳.....	۳- فرهنگ بنیادی.....
۳۸۳.....	۳-۱- معنای فرهنگ بنیادی.....
۳۸۵.....	۳-۲- تأثیر دین در فرهنگ بنیادی.....
۳۸۶.....	الف) دین و فلسفه.....
۳۹۱.....	(ب) دین و فلسفه اخلاق.....
۳۹۳.....	(ج) دین و روش‌سازی.....
۳۹۵.....	۴- سایر تقسیمات فرهنگ.....
۴۰۱.....	جمع‌بندی فصل چهارم.....
۴۰۳.....	خاتمه: چکیده دستاوردها (جمع‌بندی کل کتاب).....
۴۰۴.....	- چکیده دین‌شناسی.....
۴۰۴.....	- چکیده فرهنگ‌شناسی.....
۴۰۷.....	فهرست منابع.....
۴۰۷.....	الف) فهرست کتاب‌ها.....
۴۱۷.....	(ب) فهرست مقالات.....
۴۲۰.....	(ج) فهرست منابع غیرفارسی.....

سخن پژوهشگاه

کارکرد اصلی این (اگر به معنای طرح الهی حیات طیبه در نظر آید) در نسبت با فرهنگ، عبارت است از هدایت، صیانت و تعالی. تعالیم دینی چه در ناحیه اعتقادات و چه در ناحیه دستورالعمل‌های فقهی و اخلاقی، به هدایت و حمایت از فرهنگ عمومی می‌آیند و در هر دو صورت فرهنگ دینی در خدمت فرهنگ عمومی است و فرهنگ نابازمند و مضطر به دین.

هدایت فرهنگ از سوی تعالیم دینی، بر غنی و غنا و کارآمدی فرهنگ می‌افزاید و به اعتلا و اعتدال آن می‌انجامد. نظر به نقش صیانتی و هدایتی که تعالیم دینی نسبت به فرهنگ عمومی دارند، لذا نباید این فرهنگ پیش‌آید که تعالیم اسلامی، سد راه زندگی فرهنگی و فرهنگ عمومی است و همواره با آن دوگانگی دارد. از آنجا که تعالیم اصیل اسلامی، عُرف‌ها و عادت‌های منفی، خرافاتی و انحرافی را تهذیب و تعدیل می‌کند، مخرب فرهنگ عمومی نیستند، بلکه جنبه سازندگی داشته، موجب رشد و بالندگی فرهنگ عمومی می‌شوند. دین فرهنگ را شکل داده و فرهنگ به مردم هویت بخشیده است و به بیان دیگر، نیاز انسان به کلام الهی خمیرمایه فرهنگ است.

هر فرهنگی برخاسته از شناخت عمومی و جهان‌بینی خاصی است که الگوها و تشخیص‌ها و معیارها و مبناها و برداشتها و ادراک‌هایش در رابطه با آن

جهان‌بینی تحلیل و جمع‌بندی می‌شود؛ یعنی همه اینها بر اساس هویت و خاستگاه و هدف کلی آن جهان‌بینی خواهد بود.

در اصطلاح علوم اجتماعی خصوصاً متأثر از مردم‌شناسان گفته شده است: فرهنگ یعنی علم و ادب، آداب و سنن، امور متداوله در میان هر قوم و ملت - اعم از علوم، رسوم، آداب و سنن - که آحاد مردم آن قوم به دریافت و عمل به آنها پایبند بودند و یا فرهنگ عبارت است از مجموعه علوم، دانش‌ها، هنرها، افکار و عقاید، اخلاقیات، مقررات و قوانین، آداب و رسوم. این تعریف البته آن‌گاه که خصلت پدیدارشناسانه (گیرتز) یا کلامی و الاهیاتی (تبیخ یا علامه جعفری و آیت‌الله شاه‌آبادی) پیدا می‌کند، استعداد بیشتری برای سبب‌سنجی با دین دارد.

این که، آیا میان دین و فرهنگ نسبت و رابطه‌ای وجود دارد یا خیر و اگر رابطه‌ای وجود دارد، آیا این در همه یکی هستند؟ یا دین جزو فرهنگ هر قوم و ملتی قرار می‌گیرد و یا دین در مقام اثبات فرهنگ‌ساز و فرهنگ‌آفرین است، نیز با توجه به تعریف‌های مختلف و تفاوت از فرهنگ، محل بحث و اختلاف است.

برخی برآنند که بین واژه فرهنگ و دین، نسبتی وجود ندارد؛ زیرا فرهنگ، میراث اجتماعی است و جنبه انسانی محض و صورت ملی دارد که در اثر تکامل طبیعی و تدریجی جامعه پدید می‌آید و شرایط طبیعی و اقلیمی در تفاوت فرهنگ‌ها تأثیر دارند.

به عبارت بهتر آنچه جامعه در شرایط طبیعی و جغرافیایی و شاید تاریخی می‌آفریند و به انسان‌ها واگذار می‌کند، فرهنگ نامیده می‌شود، اما دین یک میراث اجتماعی نیست و ادیان مخلوق آدمیان نیستند. به بیان متکلمان، دین نهاد خداوندی است. با این فرض دین از فرهنگ جداست، ولی با آن سازگار

است. اما برخی از صاحب‌نظران خصوصاً در دوران اخیر معتقدند که نمی‌تواند بین مفهوم دین و فرهنگ هیچ نسبتی نباشد؛ چرا که دین در عُرف و حیات جامعه‌پذیری مردم جاری می‌شود و بسیاری از پیام‌های دین همان عناصر فرهنگی است. اگر در دین از اخلاق و اعتقاد بحث می‌شود، روح فرهنگ نیز چنین است و اگر آداب و رسوم جزو فرهنگ است، شریعت دینی نیز مشحون از آیین‌ها و آداب و رسوم است.

بدین معنا، معناداری زندگی انسان در گرو انجام اعمال و رفتارهایی است که در چارچوب نظام ارزشی ویژه یک جامعه، و در راستای باورها و نظام عقیدتی آن جامعه انجام می‌گیرد؛ و چون مطابق بینش اسلامی، تنها جهان‌بینی حق و به تبع آن تنها نظام عقیدتی و ارزشی صحیح، دین اسلام است، ما مسلمانان عامل معناداری و جهت‌دهنده زندگی انسان را «دین» می‌دانیم. از این رو، فرهنگ ناب بر دین انطباق می‌یابد. مگر آن که اجزای تشکیل‌دهنده فرهنگ را کمتر از اجزای تشکیل‌دهنده دین بدانیم، مثلاً اجزای فرهنگ را صرفاً نظام ارزشی و رفتارهای موجود در جامعه دینی بدانیم که در این صورت فرهنگ زیرمجموعه و تابعی از دین خواهد بود. دین از مهم‌ترین عوامل پیدایش جوامع و نظام‌های فرهنگی است که تأثیر اجتماعی مبتنی بر فرهنگ دینی را پدید آورده است. دین و فرهنگ، تأثیرات متقابل دارند، بدین معنا که دین پالایش و پیرایش فرهنگ‌ها را موجب می‌شود و فرهنگ، تبادل و تعاطی و گردش می‌آفریند و اقتضائات زمانی و مکانی را برای دین مشخص می‌سازد. ایمان دینی به تحقق فرهنگ دینی می‌انجامد و در این صورت، دین و فرهنگ، هویتی واحد و در هم تنیده را به جامعه می‌بخشند که انفکاک دین و یا فرهنگ از آن میسر نیست. فرهنگ دینی، همه ابعاد زندگی انسان، اعم از معنوی و مادی را در برمی‌گیرد. هر یک از دین و فرهنگ، ریشه در آموزه‌های

الهی دارند، همان‌طور که وحی و عقل رسولان حق هستند. یکی از ناحیه پیام‌آور بیرونی (انبیاء) است و دیگر برگرفته از راهنمایی‌های پیامبر درونی یعنی عقل بشری می‌باشد. بنابراین الزاماً بین دین و فرهنگ، تباین و تعارضی وجود ندارد و می‌توانند در یک تعامل سازنده نسبت به هم قرار گرفته و موجبات شکوفایی خویش و جوامع انسانی را فراهم کنند.

در حکومت الهی، فرهنگ سازی و هدایت فرهنگ عمومی، بدون توجه به تعلیم و تربیت دینی بی‌معناست؛ زیرا در حکومت الهی این حقیقت مسلم و مفروض است که فرهنگ، به خودی خود، فاقد ارزش است و ارزش یک فرهنگ به تعالی آن است و بدیهی است که تعالی بدون توجه به حقیقت و سر سپردن به تعالیم و دستورالعمل الهی تحقق نمی‌یابد. بنابراین در حکومت دینی، تصرف و خط‌کشی‌گذاری در فرهنگ عمومی از طریق تربیت فطری و انسان‌محورانه (به معنای کتب و عبودیت و آفرینش) و نگرش توحیدی صورت می‌پذیرد. در اینجا طبعاً از انسان‌شناسی فلسفی فرهنگ که اختیار و سرنوشت و تولد و... مطرح می‌سازد، می‌پرهیزیم.

البته فرهنگ‌ها با توجه به شرایط اقلیمی و جغرافیایی با هم تفاوت دارند و یکسان نیستند. طبیعی است که بدعت‌ها و خرافات و تحسین اساطیری و مفهومی در میان جوامعی رایج می‌شود و با گذشت زمان تبدیل به فرهنگ آن جامعه می‌شود، هیچ رابطه و نسبتی میان این‌گونه فرهنگ‌ها با دین مبین وجود ندارد. برخی از فرهنگ‌ها با جرح و تعدیل، مورد پذیرش دین واقع می‌شود و در بسیاری از موارد، دین پایه‌گذار صورت فرهنگی مستقلی است.

با توجه به معنای دین و فرهنگ و نظر به مبانی و اهداف آن دو و نیز عملکرد و نقش دین و فرهنگ و وجه مشترکی که بین آن دو وجود دارد، می‌توان اعتراف نمود که: دین و فرهنگ پیوسته یک رابطه ناگسستنی و تنگاتنگ دارند

و همان‌گونه که دین در تمدن و فرهنگ انسان نقش مؤثری را ایفا می‌کند فرهنگ نیز، در بهره‌مندی بایسته و شایسته از فعالیت‌های حیات مادی و معنوی انسان‌ها - که مستند به طرز تعقل صحیح و احساسات عالی است - انسان را به حیات معقول می‌رساند و عامل تکامل انسان می‌گردد. دین و فرهنگ با ارایه نظام‌های سه گانه هدفمند خود می‌توانند در صورت به کارگیری، عامل تحول گسترده‌ای در مسیر رشد و تکامل انسان باشند. نتیجه اصلی مورد ادعا این بود که نه تنها دین محصول فرهنگ نیست، بلکه قلمداد کردن آن به عنوان یکی از عوامل فرهنگ‌ساز نیز فرو کاستن نقش دین است؛ در شرایط مطلوب، «دین محور فرهنگ‌سازی است و تغییرات فرهنگ در سطوح مختلف باید تحت حاذبه تعالیم دین رقم بخورد. دین علاوه بر فرهنگ عمومی، در همه زمینه‌ها تخصصی و فرهنگ بنیادی نیز محوریت دارد. بر اساس این فرضیه، رادیکال گرای جبری و کثرت‌گرایی توده‌ای در عرصه فرهنگ پذیرفته نیست، بلکه تعالی فرهنگ حاصل از انسجام‌گرایی مورد قبول است.

پژوهشگاه فرهنگ و معارف اسلامی به عنوان اصلی‌ترین تأمین‌کننده نیازهای معرفتی و کارشناسی دفاتر و نمایندگی‌های مقام معظم رهبری در دانشگاه‌های کشور (که پیشانی حرکت مذکور هستند) و نیز یکی از مراکز مطرح پژوهش علوم اجتماعی و مخصوصاً سیاست‌گذاری فرهنگی، وظیفه خود می‌داند در خصوص این بحث راهبردی نظام و زمانه ما تلاش و تتبع داشته باشد. کتاب پیش‌رو پژوهشی جامع و انتقادی در «مناسبات دین و فرهنگ» است که توسط حجت‌الاسلام والمسلمین آقای دکتر پیروزمند تألیف شده است و در همکاری و هم‌افزایی با «مرکز پژوهشی روش علوم و تحقیقات اسلامی منیر» به زیور طبع آراسته شده است. امید است اساتید و دانشجویان عزیز با تلاش

و مطالعه بیشتر، آینده‌ای روشن را برای ایران اسلامی رقم زنند و بیش از پیش شاهد تحقق اهداف فرهنگی انقلاب اسلامی در مدیریت راهبردی جامعه و تحول در علوم انسانی باشیم. در پایان از رئیس و اعضای پژوهشکده فرهنگ و دین این پژوهشگاه و همکاران معاونت پژوهشی و دفتر نشر معارف که در پیگیری، تدوین و آماده‌سازی این آثار مساعی فراوانی دارند سپاسگزارم و آماده دریافت پیشنهادات تکمیلی، نقدهای عالمانه و نظرات خوانندگان از طریق پست الکترونیک پژوهشگاه هستم.

سید مجید امامی

معاون پژوهشی پژوهشگاه فرهنگ و معارف اسلامی

www.ketab.ir